

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

УДК 159.923.2

Т.О. Комар,
*Вінницький соціально-економічний
Інститут ВМУРоЛ «Україна»*

Аналіз наукової психологічної літератури свідчить, що в більшості праць учених розкриваються загальні проблеми соціальної адаптації як специфічної форми активності особистості (Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Ю. В. Гана, Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв та ін.), співвідношення проблем соціальної адаптації і соціальних настанов (А. А. Налчаджян, Ш. А. Надирашвілі, К. Роджерс, Л. Фестінгер та інші), соціально-психологічні проблеми адаптації молоді до нових умов існування та соціального оточення (О. І. Гончаров, А. Д. Ерднієв, Д. В. Іщенко, В. Л. Кікоть, О. Д. Сафін, О. В. Симоненко, Т. В. Серєда та ін.), адаптації людей до розумових та фізичних навантажень (А. М. Андропова, А. Г. Хрипова та ін.) [2; 9-12].

Теоретичну основу дослідження проблеми соціально-психологічної адаптації людей з обмеженими можливостями заклали відомі вітчизняні та зарубіжні психологи (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, Л. С. Виготський, А. В. Запорожець, Б. В. Зейгарник, О. М. Леонтьєв, А. Р. Лурія, С. Л. Рубінштейн, А. Адлер, Е. Еріксон, З. Фрейд, К. Юнг та ін.).

Проте спеціальні дослідження, присвячені вивченню особливостей адаптації студентів з обмеженими можливостями, донині не проводилися.

Новизна дослідження полягає у психодинамічному підході до проблеми адаптації студентів з особливими потребами.

При розгляді теоретичних проблем, і особливо в психології особистості, адаптації надають або часткового значення (наприклад, розглядають як першу фазу особистісного становлення індивіда, що вступає у відносно стабільну соціальну спільність, або взагалі негативно висловлюються про вживання цього поняття, аж до того, що пристосувальна функція психічного й особистості пояснюється як "абсолютно неможливе" [1].

Підстави для такого погляду є, якщо адаптацію розуміти вузько: як підкорення індивіда середовищу, яке практично від нього не залежить і при цьому середовище трактується як безпосереднє оточення, або, в усякому разі, обмежене у просторі й часі. У такому випадку ясно, що адаптація не може виступати в ролі пояснювального принципу при аналізі функціонування (тим більше розвитку) особистості [1].

Головне, з чого потрібно виходити, – це універсальний характер тенденції до

встановлення рівноваги між компонентами реальних систем. Потрібно пам'ятати, що порушення рівноваги системи відбувається як під впливом зовнішніх чинників, так і в результаті виникнення в ній самій, у процесі її функціонування і розвитку, нових внутрішніх протиріч.

Потрібно тільки зрозуміти, що в міру ускладнення матеріальних систем тенденція до рівноваги все більше реалізується за допомогою розгортання і вирішення внутрішніх протиріч систем [1].

У ситуації з людиною адаптація має біологічну, психофізіологічну, психічну та соціально-психологічну складові, кожна з яких на різному рівні забезпечує процеси гомеостатичної рівноваги у взаєминах індивіда й оточення. У тварин адаптація здійснюється в межах внутрішніх засобів і регулятивних функцій самого організму, а людина для цього користується різними допоміжними засобами, здебільшого продуктами своєї діяльності (житло, одяг, інструменти тощо), і найголовніше те, що вона спроможна здійснювати довільну психорегуляцію своїх станів, вчинків, поведінки в цілому. Це пристосування людини як особистості до умов суспільної життєдіяльності здійснюється: шляхом прийняття і слідування загальноприйнятими вимогам, нормам і цінностям соціального оточення (групі, колективу, етносу) з метою задоволення своїх потреб, мотивів, інтересів; через універсальну тенденцію до встановлення або відновлення рівноваги між людиною і соціумом (суспільством) як одна з основних онтологічних психоформ, законовідповідного буття, конкретний вияв яких знаходить відображення в динамічній єдності протилежно спрямованих тенденцій – акомодатії та асиміляції (за Ж. Піаже); шляхом розвивальної взаємодії людини із соціальним довкіллям (іншими людьми, групами, організаціями), яка передбачає широке вживання культурних знаків і засобів спілкування та дає змогу їй за допомогою вчинкової активності і професійної діяльності самоствердитися і самореалізуватися в суспільстві [14, с. 102].

Розглядаючи процес адаптації людини, слід відзначити залежність адаптивних процесів від стадії онтогенезу. На його ранніх етапах психічні особливості та якості виникають через пристосування дитини до вимог навколишнього середовища. Але, виникаючи в такий спосіб, вони потім набувають

самостійного значення в порядку зворотного впливу і визначають подальший розвиток. Формується свідомо регуляція поведінки – осмислення мети все більшою мірою контролюється і спрямовується на акомодативну й асимілятивну активність суб'єкта, що розвивається. На достатньо високому рівні особистісного розвитку остання знаходить вираження в тому, що суб'єкт “з істоти, що засвоює накопичений людством соціальний досвід, перетворюється на творця цього досвіду...” [3, с. 437-438].

Несприятливий для особистості перебіг адаптаційної взаємодії супроводжується невротичними відхиленнями, дисгармонійними акцентуаціями і комплексами, які виникають у результаті реагування на “деструктивні” елементи середовища (люди, події, ситуації тощо) чи власного внутрішнього світу (муки совісті, почуття провини та ін.) [14, с. 43].

В історико-психологічному плані дослідження проблеми соціально-психологічної адаптації проводилося в декількох напрямках.

Перший напрям в основному пов'язаний з психоаналітичними концепціями взаємодії особистості та соціального середовища. У цілому в рамках даного напрямку соціально-психологічна адаптація трактується як результат, що виражається в гомеостатичній рівновазі особистості з вимогами зовнішнього оточення. Зміст процесу адаптації описується формулою: конфлікт – тривога – захисні механізми [6; 8; 13].

Конфлікт – це центральне поняття психоаналізу, а тому заслуговує на особливу увагу. З. Фрейд першим описав сутність внутрішнього конфлікту не тільки з метою розуміння даного феномена, але й для побудови певної практики. Згідно з З. Фрейдом, виникнення конфлікту є суперечністю між відповідними енергіями та різними рівнями свідомості, частина особистості відстоює прагнення, а друга спирається і відхиляє їх. Оскільки несвідоме є місцем, де знаходяться витіснені інстинкти, що підкоряються принципу задоволення, супер-его як сукупності моральних норм, які виконують роль “цензури”, то “Я”, з одного боку, підкоряється підсвідомим інстинктам, а з другого – нормам і вимогам реальності, постійно знаходиться в конфлікті, оскільки вимоги несвідомого і супер-его несумісні.

Свідоме впливає на підсвідоме через витіснення, що є захистом свідомого від несвідомого. Несвідоме, у свою чергу, впливає на свідоме через механізми захисту, які трансформують витіснені потяги у форми, допустимі для реалізації в поведінці і свідомості (раціоналізація, проекція, ізоляція та ін.). Якщо лібідо не зупинено в одному зі своїх виявів, воно неминуче призведе до певних ефектів. І якщо це йому не вдається, конфлікт між “Воно” і супер-его набуває загостреного характеру; блокування лібідо знаходить свій вираз у симптомах хвороби, неврозу.

Суть внутрішнього конфлікту З. Фрейд бачив у протиставленні інстинктів прагнень, що виходять із підсвідомої сфери “Воно” і вимог соціального оточення. Ці зіткнення несвідомих імпульсів і свідомих намірів людини можливі завдяки неоднорідності психіки людини; усе життя людини зводиться до боротьби его з суспільством, у якій воно прагне реалізувати свої інстинктивні потяги [13; 15; 16].

Отже, психоаналіз вважає конфлікт основою людського існування: життя в суспільстві і культурі є лише тоді можливим, коли людина, обмежуючи себе, не дає волі своїм лібідним і агресивним імпульсам.

На думку З. Фрейда, чим вищий рівень розвитку цивілізації, тим більше природні потяги людини повинні піддаватися витісненню.

Адаптованість людини є універсальною формою аналізу й усвідомлення людиною своєї єдності із соціумом, середовищем, довкіллям. Тому адаптивна поведінка людини – це водночас природний механізм формування і творення знань, умінь, норм, цінностей та переведення їх у нову за функціями, будовою і змістом мисленнєву діяльність [14, с. 4; 191].

В експериментальному дослідженні взяли участь студенти норми та студенти з особливими потребами, які навчаються у Вінницькому соціально-економічному інституті Університету “Україна”.

Виходячи із проведених нами досліджень, можна зробити класифікацію студентів за такими групами: перша група – студенти з обмеженими можливостями з високим рівнем тривоги; друга група – студенти з обмеженими можливостями з низьким рівнем тривоги; третя група – студенти норми з високим рівнем тривоги; четверта група – студенти норми з низьким рівнем тривоги.

Виходячи з психодинамічних теорій, психологічний рівень компенсації тривоги пов'язаний з роботою різних захисних механізмів. Взагалі під психологічним захистом учені розуміють спеціальну систему стабілізації особистості, спрямовану на захист свідомості від неприємних, травмуючих переживань.

Розвиваючись як засоби соціально-психологічної адаптації, механізми психологічного захисту призначені для контролю емоцій у тих випадках, коли досвід подає сигнали про негативні наслідки їх переживань і вираження.

Деякі дослідники [14] вважають психологічний захист непродуктивним засобом вирішення внутрішньоособистісного конфлікту. На думку інших, захисні механізми (див. таблицю) обмежують розвиток особистості, її активність, творчість, блокують вираження інстинктивних потреб [5, с. 322]. Тому механізми захисту, що розвиваються в онтогенезі як засіб адаптації та вирішення конфліктів, можуть за певних умов викликати стани дезадаптації. На думку О. С. Романової та Л. Р. Гребеннікової, в основі того, що механізми захисту можуть створювати

дезадаптацію, є те, що вони в більшості випадків є продуктами конфліктів раннього онтогенезу [1, с. 324]. Слід урахувати, що усвідомлене та цілеспрямоване використання захисних механізмів робить життя більш легким. Але коли ці засоби захисту викривляють реальність та заважають нашій функціональній здатності, вони стають

невротичними та можуть завдати шкоди. Отже, захисні механізми є індикатором можливого неврозу, а значить, і виявом дезадаптації студентів. Мова йде про фіксацію одного і того ж захисного механізму, незалежно від зовнішніх обставин.

Особливості вияву захисних механізмів у студентів різних груп

Групи студентів	Види захисних механізмів, балів							
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Студенти з обмеженими можливостями з високим рівнем тривоги	39	49	22	59	74	48	45	61
Студенти з обмеженими можливостями з низьким рівнем тривоги	43	49	33	57	81	54	47	66
Студенти норми, які мають високий рівень тривоги	34	50	27	47	54	51	34	43
Студенти норми, які мають низький рівень тривоги	30	44	25	45	54	55	34	46

Примітка. Римськими цифрами позначені захисні механізми: I – витіснення; II – регресія; III – заміщення; IV – заперечення; V – проєкція; VI – компенсація; VII – реактивне утворення; VIII – раціоналізація.

Як свідчать результати проведеного нами констатуючого експерименту (тестування за методикою Плутчика), провідним захисним механізмом для студентів з обмеженими можливостями, які мають високий рівень тривоги, є проєкція та раціоналізація. У студентів другої групи (молодь з обмеженими можливостями, яка має низький рівень тривоги) виявлені дещо вищі рівні вияву захисних механізмів, що, на нашу думку, й може за їх рахунок знижувати рівень тривоги.

Проєкція досить рано розвивається в особистості в онтогенезі для стримування почуття неприйняття себе та оточуючих як результат емоційного неприйняття індивіда з їх боку. Проєкція передбачає приписування оточуючим різних негативних виявів як раціональну основу для їх неприйняття, а в результаті цього – самоприйняття на такому фоні. Розрізняють атрибутивну проєкцію (несвідоме заперечення власних негативних якостей і приписування їх оточуючим), раціональну (усвідомлення у себе певних якостей і проєктування їх за формулою “всі так роблять”), компліментарну (інтерпретація своїх реальних чи нереальних якостей, вад), симулятивну (приписування недоліків за подібністю, наприклад, “батько – дитина”).

Особливостями вияву захисної поведінки у студентів є гордість, егоїзм, образливість, загострене почуття несправедливості, підозрілість, тенденція до викриття.

У таких студентів можуть з'являтися детерміновані надцінні ідеї (про всевітню рівність), несправедливість. Вони досить часто застрягають на власній неповноцінності або величності. Досить часто у таких індивідів може розвиватися параноя.

Раціоналізація як захисний механізм розвивається у ранньому підлітковому віці для утримання емоцій очікування чи передбачення їх та боязкості пережити розчарування.

Утворення зазначеного механізму прийнято співвідносити з фрустрацією, що є часто результатом невдачі в конкуренції з ровесниками. Вона передбачає довільну схематизацію і пояснення події для розвитку почуття суб'єктивного контролю над будь-якою ситуацією.

Проведене нами експериментальне дослідження виявило, що третя та четверта групи студентів використовують увесь спектр захисних механізмів і що в кінцевому результаті це не загрожує невротичному розвитку особистості.

Отже психоаналітичний підхід до проблем адаптації пов'язаний з використанням захисних механізмів студентів з особливими потребами. Під психологічним захистом учені розуміють спеціальну систему стабілізації особистості, спрямовану на захист свідомості від стресових ситуацій, травмуючих переживань, що супроводжуються виявами внутрішнього і зовнішнього конфліктів, станом тривоги і дискомфорту.

Як свідчать результати проведеного нами констатуючого експерименту, для студентів з особливими потребами провідними захисними механізмами є проєкція та раціоналізація. У студентів другої групи (молодь з обмеженими можливостями, яка має низький рівень тривоги) виявлені дещо вищі рівні захисних механізмів, що, на нашу думку, й може за їх рахунок знижувати рівень тривоги. Механізми захисту, які розвиваються в онтогенезі, як “засіб” адаптації та вирішення конфліктів можуть за певних умов викликати стани дезадаптації. Проєкція та раціоналізація в більшості випадків є продуктами конфліктів раннього онтогенезу, що може призводити до невротичного розвитку особистості.

Група студентів норми використовує весь спектр захисних механізмів, і це в результаті не загрожує невротичному розвитку особистості.

Список використаної літератури

1. Балл, Г. М. Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. М. Балл // Вопросы психологии. – 1989. – № 1. – С. 92-100.
2. Березин, Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф. Б. Березин. – Л. : Наука, 1988. – 270 с.
3. Божович, Л. И. Личность и ее формирования в детском возрасте / Л. И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 360 с.
4. Василюк, Ф. Е. Психология переживания : анализ преодоления критических ситуаций / Ф. Е. Василюк. – М. : МГУ, 1984. – 200 с.
5. Казначеев, В. П. Современные аспекты адаптации / В. П. Казначеев. – Новосибирск : Наука, 1980. – 700 с.
6. Китаева-Смык, Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаева-Смык. – М. : Наука, 1983. – 368 с.
7. Лазурский, А. Ф. Классификация личности / А. Ф. Лазурский // Психология индивидуальных различий. Тесты. – М. : МГУ, 1982. – С. 179-198.
8. Либина, А. Стили реагирования на стресс : психологическая защита или совладание со сложными обстоятельствами / А. Либина, А. Либин // Стиль человека : психологический анализ. – М. : Смысл, 1998. – С. 190-204.
9. Романець, В. А. Історія психології ХХ століття / В. А. Романець, І. П. Манюха. – К. : Либідь, 1998. – 988 с.
10. Розенберг, В. С., Поисковая активность и адаптация / В. С. Розенберг, В. В. Аршавский. – М. : Наука, 1984. – 192 с.
11. Сабанадзе, І. О. Соціально-психологічні фактори дезадаптованості та її корекція у підлітків : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07 / І. О. Сабанадзе, – К., 2000. – 162 с.
12. Селье, Г. Стресс без дистресса / Г. Селье. – М. : Прогресс, 1979. – 123 с.
13. Томэ, Х. Современный психоанализ / Х. Томэ, Х. Кехеле : Т. 1. Теорія : пер. с англ. / общ. ред. А. В. Казанской. – М. : Издательская группа "Прогресс" – "Литера", Издат. Агенства "Яхсчмен", 1996. – 776 с.
14. Фурман, А. Психодіагностика особистісної адаптованості : наукове видання / А. Фурман. – Тернопіль : Економічна думка, 2000. – 197 с.
15. Фрейджер, Роберт. Личность. Теории, эксперименты, упражнения / Роберт Фрейджер, Джейсон Фейдимен. – СПб. : Праймс – Еврознак, 2001. – 864 с.
16. Фрейд, З. Введение в психоанализ : лекции / З. Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.